

Is blond het nieuwe bruin?

Populistische momenten in de geschiedenis

De populisten zijn in opmars. Grote vraag is hoe wij deze opmars moeten duiden. Zijn we getuige van de opkomst van het fascisme in Europa en de Verenigde Staten? Is 2017 het nieuwe 1933? Is blond het nieuwe bruin? Is het populisme slechts een bedreiging of biedt het ook kansen? Een duik in het verleden kan, zoals vaker, nieuw licht op een misschien wel eeuwenoud fenomeen werpen.

Matthijs Wieldraaijer
is redacteur van Kleio.

1 Hans Wansink, *De populistische revolutie* (Amsterdam 2017); Jan-Werner Müller, *Wat is populisme?* (Amsterdam 2016); Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012).

Marine Le Pen tijdens een verkiezingsbijeenkomst op 26 maart 2017. Tijdens de presidentsverkiezingen in mei kreeg ze 34 procent van de kiezers achter zich. 10,6 miljoen mensen stemden op haar, een record voor het Front National. Foto: Jérémy-Günther-Heinz Jähnck.

‘**E**r waart een spook rond in Europa en de wereld, het spook van het populisme.’ Niet geheel toevallig beginnen meerdere overzichtswerken over het populisme zo hun verhaal.¹ Het populisme in Europa is aan een gestage opmars begonnen. Marine Le Pen heeft dan wel de Franse presidentsverkiezingen verloren, het mag beslist opvallend genoemd worden dat een kandidaat van het Front National de eerste ronde overleeft. En Mark Rutte mag beweren dat hij het ‘foute populisme’ heeft gestuit, het is de vraag of het populisme op zijn retour is.

Harde uitspraken

Aan populisten en populistische partijen in Europa is vooralsnog geen gebrek. Hun stijl, hun standpunten en hun blijvende aanwezigheid in het publieke debat zorgen voor ongerustheid onder een groot deel van de bevolking. Populisten doen harde uitspraken over thema's als immigratie, integratie en islam. Het debat over deze onderwerpen is reeds enkele jaren volledig gepolariseerd. Voor de een is de islam een groot gevaar en moeten vluchtelingen die in gammele bootjes de oversteek willen wagen om asiël in Europa aan te vragen blijven waar ze nu zijn – Turkije, Syrië, Libanon. Alleen op deze manier kan de ‘islamisering’ van Europa en Nederland gestopt worden, zo is de gedachte. De ander hoort de laarzen alweer stampen en waarschuwt voor uitsluiting, xenofobie, racisme en de opkomst van het nieuwe

fascisme. Regelmatig wordt onze huidige tijd vergeleken met de jaren dertig van de twintigste eeuw. Geert Wilders zou de nieuwe Adolf Hitler zijn, blond het nieuwe bruin. De vraag is echter: helpt ons een vergelijking met de jaren dertig het populisme beter te begrijpen? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het raadzaam terug te gaan in de tijd.

Niet nieuw

Het populisme is geen nieuw fenomeen. Maar voordat we een aantal populistische momenten uitlichten, is het raadzaam populisme nauwkeurig te definiëren. Het is wetenschappers niet gelukt om volledige overeenstemming te bereiken over een definitie van een zo ongrijpbare beweging als het populisme. Toch is er grote mate van consensus over het volgende. Om van populisme te kunnen spreken zouden in elk geval deze drie elementen aanwezig moeten zijn: volk, volkssoevereiniteit en elite. Het volk wordt door populistten vaak als een eenheid voorgesteld. Ook wordt het volk omschreven als goed, hardwerkend, zuiver en beschikkend over ‘gezond verstand’. Populisten zijn van mening dat er naar dit volk moet worden geluisterd. Elke populistische beweging baseert zich op de volkssoevereiniteit. Wat het volk wil moet wet zijn. Vandaar dat populistten vaak voorstander zijn van referenda. De volkswil is moreel juist en biedt de oplossing van alle problemen. Als er maar naar het volk

geluisterd wordt, dan zal het wel goed komen, is het idee. Populisten vinden dat er te weinig naar het volk wordt geluisterd. Dat is volgens hen de schuld van de elite – het derde basiselement van het populisme. Leden van de politieke elite zijn volgens populistten corrupt. Het zijn zakkenvullers, alleen uit op eigenbelang. Datgene wat zij behoren te doen, namelijk het vertegenwoordigen van het volk en het uitvoeren van de volkswil, laten zij na.²

Naast deze drie basiselementen wijzen wetenschappers erop dat populistten vaak ook gebruikmaken van een populistische stijl. Als het volk centraal staat, dan moet de politiek begrijpelijk zijn voor dat volk. Het taalgebruik van populistten kenmerkt zich vaak door directheid en door grofheid, platheid en onbeleefdheid. Sommige historici zijn van mening dat de populistische stijl minstens zo belangrijk is als de boodschap. Door het opzettelijk gebruik van onbeleefdheid wordt het gezag van een tegenstander aangetast om op die manier een maatschappelijke verandering af te dwingen.³

Populisten zijn dus van mening dat er een grote kloof gaapt tussen het goede volk en de corrupte elite en ze vinden dat de oplossing voor maatschappelijke problemen ligt in het uitvoeren van de volkswil. Zij trekken de aandacht vanwege hun ongemanierde taalgebruik en proberen op die manier veranderingen af te dwingen. Met deze definitie in de hand kunnen we in bijna elke eeuw wel belangrijke populistische bewegingen aantreffen. Ik beperk me tot drie belangrijke momenten in de Europese en Nederlandse geschiedenis: de Reformatie van Maarten Luther, de Nederlandse patriottenbeweging eind achttiende eeuw en de antirevolutionaire beweging van Abraham Kuyper in de negentiende eeuw.

Fenomenaal haten

De hervormer Maarten Luther kan strikt genomen geen populist worden genoemd. Hij was geen politicus maar een religieus leider. Hij hing niet de leer van de volkssoevereiniteit aan, maar was van mening dat overheden onverkort moesten worden gehoorzaamd. Toch zijn er tal van populistische elementen aan te wijzen in het doen en denken van Maarten Luther. Hij had een groot vertrouwen in het gewone volk. Iedereen, zo dacht hij, heeft het recht zelf te oordelen over spirituele aangelegenheden. Gewone christenen mochten beslissen wie de ware christelijke leer predikte. Daarom vertaalde hij de Bijbel in de volkstaal. Hij had kennelijk een groot vertrouwen in de mensen die de Bijbel gingen lezen en keerde zich tegen de paus, priesters, bisschoppen en kardinalen die van mening waren dat alleen de kerk de Bijbel uit mocht leggen.

Luther was, zacht uitgedrukt, een controversieel figuur in de zestiende eeuw. Zijn hervormingsbe-

‘Luther wist precies hoe hij zijn ideeën aan de man moest brengen en boorde een zeer groot lezerspubliek aan.’
Portret van Maarten Luther door Lucas Cranach de Oude, 1526.

weging breidde zich als een olievlek uit over heel Europa door een geniaal gebruik van een nieuw medium: de drukpers. Hij wist precies hoe hij zijn ideeën aan de man moest brengen en boorde een zeer groot lezerspubliek aan. Niemand eerder had de drukpers met zo’n verwoestend effect gebruikt. Luther mag dan niet direct een spreekbuis van het volk worden genoemd, hij wist wel hoe hij zijn boodschap moest verkopen. Met zijn rauwe kritiek op de paus en de kerkelijke elite en zijn platte, volkse humor, wist hij het gezag van de rooms-katholieke kerk en de paus aan te tasten om zo de Reformatie mogelijk te maken. In zijn geschrift *Tegen het pausdom te Rome, gesticht door de duivel* (1545), noemde hij Paulus III een homoseksueel en travestiet en beschuldigde hij alle pausen uit het verleden ervan ‘vol met de allerergste duivels in de hel te zitten’. Luther kon fenomenaal haten. Dat blijkt ook wel uit zijn aanval op de Joden. Als christenen een Jood zien, moeten ze varkensstront naar hem gooien en hem weggagen, zo schreef hij. Ook riep hij de wereldlijke autoriteiten op alle synagogen en Joodse scholen plat te branden, zodat geen steen op de andere zou blijven.⁴

² Koen Vossen, ‘Van Marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis’, in: *Bijdragen en Mededelingen van de Geschiedenis der Nederlanden* 127-2 (2012), 29-33.

³ Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) hoofdstuk 9; Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014), hoofdstuk 8.

⁴ De hier aangehaalde voorbeelden komen uit: Lyndal Roper, *Luther. Een biografie* (Amsterdam 2017).

■ Marleen de Vries, *Geen stijl of lange tenen? Wat de achttiende eeuw ons leert over fatsoen* (Nijmegen 2017).

■ Matthijs Wieldraaijer, *Oranje op de Kansel. De beeldvorming van Oranjestadhouders en hun vrouwen in preken, 1584-1795* (Amsterdam 2014), 352-379.

Emotionele patriotten

Volgens sommige historici kunnen de patriotten als de eerste echte populistten in Nederland worden gezien. Hun voorman Joan Derk van der Capellen tot den Pol bekritiseerde in naam van het volk de ‘Oranjestadhouder’ en de door hem aangestelde elite van regenten. Dit kartel moest worden doorbroken door een vorm van democratie in te voeren. Ook als we kijken naar het taalgebruik en de stijl die zij hanteerden, kunnen we de patriotten tot de populistten rekenen. Vaak worden de patriotten voorgesteld als aanhangers van de verlichting: redelijk en beschaafd. Maar dat hun aanvallen op stadhouder Willem v ook fel nationalistisch, emotioneel en onbeschoft konden zijn, is minder bekend.⁵ Zo leidde de uitbraak van de Vierde Engelse Oorlog in 1780 tot een enorme explosie van woede, angst, frustratie, schaamte, onbegrip en gekrenkte nationale trots

‘Patriotten worden vaak als redelijk en beschaafd voorgesteld, maar hun aanvallen op stadhouder Willem V konden emotioneel en onbeschoft zijn’

bij de patriotten. Zij schaamden zich voor het feit dat hun lieve vaderland zo diep werd vernederd door de Engelsen. Patriotten konden niet geloven dat de Republiek tegenover de Engelse overmacht op zee maar weinig kon inbrengen. Mede daarvoor gingen zij speculeren over verraad van de aanhangers van de Oranjepartij en de stadhouder toen de overwinningen uitbleven. In pamfletten en politieke tijdschriften probeerden zij hun boodschap te verspreiden. Al snel gonsde het in de Republiek van de geruchten over binnenlands

verraad. Het verhaal ging dat de stadhouder door de Engelsen zou zijn omgekocht. Als de nederlaag definitief zou zijn, dan zou de prins met hulp van de orangisten eindelijk een absolute monarchie kunnen vestigen. Het beste konden de Nederlanders zich volgens de patriotten verdedigen tegen de dreiging van de tiran Willem v en de prinsgezinde landverraders door nog meer vaderlandsliefde te ontwikkelen en meer liefde voor de vrijheid. Samen met burgerbewapening zouden vervolgens tirannie en landverraad kunnen worden bestreden.⁶

Apocalyptische visioenen

Een volgende golf van populisme vormt de beweging van de socialisten en de antirevolutionairen. Een interessant figuur in dit opzicht is Abraham Kuyper. Kuyper was de leider van de gereformeerden en wordt wel gezien als de vader van de verzuiling. Hij verheerlijkte het gewone (calvinistische) volk en viel fel de liberale elite aan, die hij zag als grote vijand van het Nederlandse volk. Volgens Kuyper probeerden de liberalen met het ‘goddeloze’ openbare onderwijs Nederland welbewust te ontkerstenen – wat natuurlijk een ramp voor het land zou zijn. Daarnaast kan Abraham Kuyper de Thierry Baudet van de negentiende eeuw worden genoemd. Hij organiseerde in 1878 een ‘volkspetitionnement’ waarmee hij de koning probeerde te bewegen de nieuwe liberale onderwijswet niet te tekenen. Ruim driehonderdduizend handtekeningen haalde hij op – veel meer dan er stemgerechtigd waren – en daaruit leidde hij af dat het volk achter de kiezer gesproken had. Zijn tegenstanders vonden hem onbeschaafd en aanstellerig en zij bekritiseerden zijn militante protestantisme. Volgens hen verscheurde hij het

‘De uitbraak van de Vierde Engelse Oorlog in 1780 leidde tot een enorme explosie van woede, angst, frustratie, schaamte, onbegrip en gekrenkte nationale trots bij de patriotten.’
De Slag bij de Doggersbank, 5 augustus 1781. Schilderij door Thomas Luny. Nationaal Maritiem Museum, Greenwich, Groot-Brittannië.

'Abraham Kuyper kan de Thierry Baudet van de negentiende eeuw worden genoemd.'
Portretfoto van Kuyper uit 1905.

vaderland door de natie in te delen in gelovigen en ongelovigen. Hij misbruikte het geloof voor politieke doeleinden. Daarnaast kenmerkte Kuypers schrijfstijl zich door plat taalgebruik. In zijn preken en stukjes voor de krant schilderde hij graag apocalyptische visioenen vol van bloed, roof en verkrachting – 'grove dikwijls platte beeldspraak', oordeelde een tijdgenoot. Zelf zag Kuyper zich graag als een charismatisch leider, een verlosser, bevrijder en profeet. De mas-sabijeenkomsten waar Kuyper mocht spreken werden vaak gebruikt om de band tussen leider en volgelingen te vieren.⁷

Populisme en fascisme

Hoe zit het nu met het hedendaagse populisme en het fascisme? Is deze vergelijking zinvol? Het is niet vreemd dat veel mensen de opkomst van populistische bewegingen en partijen vergelijken met de opkomst van het fascisme in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Want in het Nederlandse geschiedenisonderwijs vanaf de basisschool spelen lessen over de Tweede Wereldoorlog een niet te onderschatten rol. Het gevolg daarvan is dat niet alleen ons collectieve geheugen maar ook ons collectieve morele kader voor een belangrijk deel gevormd is door verhalen over de oorlog. Dat zijn dan verhalen over de verschrikkingen van het naziregime en de concentratiekampen, verhalen over de Bezetting en over de Hongerwinter. Verhalen over 'foute' NSB'ers en over 'goede' verzetslieden. Niet alleen het geschiedenisonderwijs, ook de nationale herinneringen aan 4 en 5 mei zorgen ervoor dat 'de oorlog' een belangrijk referentiepunt blijft. Dat er parallellen aangewezen worden tussen de hedendaagse populistische beweging en het Itali-

aanse en Duitse fascisme van de jaren dertig ligt dus voor de hand. Toch wordt de historische blik erdoor versmald. Want zoals we hebben gezien waren er ook populistische momenten vóór 1933 of 1922. Bovendien zijn er naast overeenkomsten ook belangrijke verschillen aan te wijzen. Fascisme was niet alleen antiliberaal, zoals het populisme nu, maar ook antidemocratisch. Het streefde naar een autoritair leiderschap en had geen moeite met het gewelddadig verwijderen van politieke vijanden. De utopie die zij voor ogen hadden – een nieuwe samenleving, een nieuwe mens – kon alleen door middel van strijd en bloed tot stand komen. Tot welke uitwassen dat leidde is bekend. De verschillen met de hedendaagse populistten vallen onmiddellijk in het oog. Populisten anno 2017 zijn vrijwel zonder uitzondering democraten en roepen zelden op tot geweld, laat staan dat zij daadwerkelijk geweld gebruiken of bereid zijn oorlogen te voeren om land te veroveren. Daar komt bij dat de historische omstandigheden in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw vele malen extremer waren.⁸ Hoewel er wel overeenkomsten zijn met het fascisme, is het dus niet zinvol hedendaagse populistten fascistten te noemen. Dat neemt niet weg dat populistten een bedreiging voor de democratische

'Ons collectieve geheugen en ons collectieve morele kader zijn voor een belangrijk deel gevormd door verhalen over de Tweede Wereldoorlog'

rechtsstaat kunnen zijn. Het is zeker gevaarlijk te noemen wanneer zij onverkort de 'wil van het volk' willen uitvoeren, ook al zou dit ten koste gaan van de rechten van minderheden. Anderzijds waarderen we de democratische tendensen van de patriotten – ondanks hun uitsluiting van de orangisten en ondanks hun emotionele stijl. Niet al het nationalisme leidt tot oorlogen en concentratiekampen. Populistische bewegingen kunnen dus kennelijk ook een positief effect hebben op minder democratische regeringen. En populistten als Abraham Kuyper hebben aangezet tot de emancipatie van een achtergesteld volksdeel, de gereformeerden. Zo bezien kan populisme zowel een positieve als een negatieve bijdrage leveren aan de samenleving. ■

⁷ De hier aangehaalde voorbeelden komen uit: Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2007).

⁸ Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism* (Londen et cetera 2005), 172-188.

Verder lezen

Hans Wansink, *De populistische revolutie* (Amsterdam 2017).

Cas Mudde en Cristóbal Rovira Kaltwasser, *Populism*.

A Very Short Introduction (Oxford 2017).

Jan-Werner Müller, *Wat is populisme?* (Amsterdam 2016).

Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012).